

Konsonanty

Ke změnám v konsonantickém systému došlo v porovnání s vokalickým **pozdějí** a nebyly to změny tak všeobecné jako u vokálů. Podle Hermana (1997: 57-58) systematické změny u konsonantů nastaly až v dost pozdní době a nikdy se **nerozšířily do všech romanizovaných oblastí**.

Důležitým faktorem ve vývoji konsonantů je **pozice konsonantu** ve slově. Slabou pozici mají zejména konsonanty na konci slova. Významnou roli hraje také **hláskové okolí**, což dokládají četné palatalizace konsonantů v sousedství jodu.

Při studiu hláskového vývoje je třeba mít neustále na paměti, že „hláskové zákony“ nejsou pevným a neporušitelným pravidlem, ale pouze **tendencemi**. Lingvisté je formulovali na základě poznatků z historické doby a přenesli je do minulosti. Je to tedy pouze určitý předpoklad, který zůstává předpokladem, pokud se nenajdou nějaké doklady. Jeden doklad nějakého jevu však nemá sám o sobě absolutní vypovídací hodnotu. Je známo, že v jedné době může existovat několik variant, z nichž se nakonec prosadí pouze jedna. Různí badatelé se shodují na tom, že **vlastností hláskových zákonů je spíše nepravidelnost než pravidelnost**.

ZMĚNY STOJÍCÍ MIMO VELKÉ SKUPINY ZMĚN

Zánik *h*

K zániku *h* docházelo minimálně už v **republikánské době**. Existuje řada dokladů čteně hyperurbanismů. Důležitým svědectvím o slabosti *h* je také skutečnost, že v poezii nebránilo *h* elizi a v kombinaci s dalším konsonantem nevytvářelo pozici.

Konsonant *h* zaniká i v **aspirovaných řeckých konsonantech** *th*, *ph*, *kh*, které se stávají jednoduchými (*t*, *p*, *k*). To je doloženo i ve staré latině, kde se v převzatých slovech objevuje neaspirovaný konsonant (např. *lumpa* místo *lympa*). Řecké φ se však už **před počátkem n. l.** stalo frikativou a do latiny se převádělo jako *f*. V románských jazycích je φ z řeckých slov uchováno jako *f* nebo jako *p*.

Záměna *b-v*

Konsonant *v* (*u*) byla **původně labiovelára** (při výslovnosti se jazyk zvedal k měkkému patru). **Velární komponent** však **zmizel** a *v* se vyslovovalo jako **bilabiální znělá frikativa** (pro tento proces se někdy užívá termín **betacismus**). Podle (Hermana 1997: 49) k tomu snad došlo na konci republikánského období. Zároveň se *b*, bilabiální znělá okluziva, vyslovovalo povoleněji, takže se posunulo rovněž k **bilabiální znělé frikativě**. Docházelo k tomu zejména v intervokální pozici (kde obecně mají znělé tendenci k povolenější výslovnosti), ale doklady jsou i pro počáteční pozici. **To vedlo ke splývání *v* (*u*) a *b*, které je bohatě doloženo záměnami:** *siui* (= *sibi*), *uiba* (= *viva*), *serbus* (= *servus*), *bixit* (= *vixit*) atd.

Ve většině romanizovaných oblastí se *v* už od prvních staletí n. l. vyvinulo v labiodentální frikativu (české *v*), což dokládají asimilace typu *decenuir* místo *decemuir*. Ve španělštině však původní *b* a *v* zůstaly jedním fonémem s různými realizacemi podle pozice (tj. vyslovují se stejně, pravopis jen respektuje etymologický původ slova).

Mizení *v* (*u*)

Někdy dochází k mizení *v* (*u*) uprostřed slova před *u* nebo *o*. Je to tendence doprovázející vývoj latiny už v dřívějších dobách, srov. *deivos* > *deus*. Také románské jazyky svědčí o této tendenci, např. *rivus* > šp., port. *ri*o, fr. ant. *riu*, *rieu*, cat., prov. *riu* „řeka“ nebo *pavor* > fr. ant. *paor*, fr. mod. *peur*, it. *paura* „strach“.

K mizení dochází i mezi stejnými vokály: *lavatrina* > *latrina*. Tento jev je dobře známý také u perfektních tvarů, např. *audii*, *audisti* místo *audivi*, *audivisti*.

ZÁNİK KONCOVÝCH KONSONANTŮ

Některé koncové konsonanty měly tendenci mizet. U vývoje koncových konsonantů musíme počítat s tím, že mizení či zachování konsonantů má dopad na deklinaci i konjugaci. Mohou se proto udržet i konsonanty, které by za jiných okolností vymizely. Herman (1997: s. 52–53) uvádí, že určité konsonanty v určitých pozicích vymizely později právě proto, že byly **nutné k zachování rozdílů mezi jednotlivými tvary**, které byly potřebné pro porozumění a fungování systému. Dále připomíná, že důležitou roli při mizení konsonantů mohly sehrát **změny v morfosyntaxi**. Pokud jsou totiž nějaké formy ekvivalentní z hlediska funkce, může dojít i ke zmizení rozdílů ve formě.

Koncové -m

Koncové -m mělo tendenci zanikat už od 3. stol. př. Kr. Svědčí o tom mj. *elize* v poezii. V 1. stol. po Kr. už pravděpodobně zanechávalo pouze určitou stopu nazálnosti ve výslovnosti předcházejícího vokálu.

Do románských jazyků se koncové -m zachovalo v několika málo jednoslabičných slovech, a to často se změnou na -n: *quem* > šp. *quién*, port. *quem* „kdo“; *cum* > šp., it., *con*, port. *com* „s“; *rem* > fr. *rien* „nic“; *tam* > šp., kat. *tan*, port. *tão* „tak“.

Koncové -s

Koncové -s je typickým příkladem toho, že se koncový konsonant může kvůli své funkci v morfologii zachovat, ačkoliv by za jiných okolností vymizel.

Koncové *s* často chybí na archaických nápisech, ale později se -s znovu objevuje (je např. nanápisech z Pompejí). Ke ztrátě -s na některých územích došlo podle Hermana (1997: 50) snad ve druhé polovině 1. tisíciletí.

Koncové -s se zachovalo v iberorománských jazycích i ve francouzštině (dnes jen při spojování dvou slov), ale zmizelo v italštině, ovšem až v pozdní době, snad ve 2. pol. 1. tisíciletí.

Koncové -t

Koncové -t bylo slabší než -s, ale zachovalo se dost dlouhou dobu, vynechání -t není příliš časté, ale děje se ve všech obdobích.

V románských jazycích jsou pouze stopy po -t, bylo ve staré francouzštině, zachovalo se v sardštině a některých jihoitalských dialektech: *cantant* > st. fr. *chantent*, ale šp., kat., prov. *cantan*, port. *cantam*, rum. *cîntă*, it. *cantano*.

SKUPINY KONSONANTŮ

Existuje velké množství dokladů vývojových tendencí v rámci konsonantických skupin. V žádném případě neplatí, že pro jednu skupinu je doložena vždy pouze jedna vývojová tendence (např. zjednodušování, asimilace). Také výsledky do románských jazyků mohou být u jednotlivých skupin různé. Skupina *ct* se např. do italštiny vyvinula v *tt*, zatímco ve španělštině dospěla až k *ch* [č]: *lactem* > it. *latte*, šp. *leche* „mléko“.

Zjednodušování

V lidové latině je obecně tendence konsonantické skupiny **zjednodušovat**. Uvedme si několik nejběžnějších příkladů:

- Konsonantická skupina *-ns-* se zjednodušuje na *-s-*, např. *cosul*, *mesis*.
- Ve skupinách *mn*, *ct*, *ks* (psáno *x*) dochází často ke ztrátě prvního elementu. Podle Hermana (1997: 58) byl vzniklý konsonant byl alespoň zpočátku nepochybně dlouhý. Zjednodušování je doloženo tvary jako *inditione* místo *indictione*, *bissit* místo *uixit*, *onibus* místo *omnibus*. Jindy docházelo k asimilacím, viz níže.
- Skupina *rs* se někdy zjednodušovala (*sursum* > *susum* již od Catona), jindy asimilovala, viz níže.
- Ve skupině **tří** konsonantů mizí **prostřední konsonant**, např. *-nct-* > *-nt-*, viz *sanctum* > *santo*.
- Docházelo také ke zjednodušování geminát (zdvojených hlásek), viz případy *posim*, *puela*, *anorum*. Výsledky do románských jazyků jsou různé. Někde (např. ve střední a jižní Itálii) se gemináty udržely, gemináta *-rr-* zůstala zachována i v západní části románské oblasti. Některé gemináty v moderních jazycích mohou být výsledkem vývoje daného jazyka. Gemináty však také **vznikaly**, Väänänen (1982: 117) to dává do souvislosti s tendencí k **expresivnímu vyjadřování**.

Ke zjednodušení došlo i u **qu** [k^w], které však není typickou konsonantickou skupinou. Labiální element (w) se ztrácel tam, kde mizel i semivokál wau (před *o*, *u*), a dále před *i*, *e* (např. *quinque* > šp. *cinco*, it. *cinque* „pět“). Tato změna proběhla i v předliterární latině, např. *secundus* < **sequondus*. Na ztrátu labiálního elementu poukazuje i skutečnost, že v poezii mělo *q* platnost jednoho konsonantu.

Asimilace

V konsonantických skupinách dále docházelo k **asimilaci**, která však nebyla v latině ničím neobvyklým, srov. latinská slova s prefixy (*illustris* i *inlustris*, *adfero* i *affero* atd.). Příkladem asimilace může být *rs* > *ss*, které je doloženo např. v Appendixu Probi (*persica non pessica*).

V některých skupinách docházelo **někdy k asimilaci a jindy ke zjednodušení**. Skupina **mn** se vyvíjela v *n*, ale i *nn*, např. *damnum* > it. *danno*, šp. *daño* „škodat“. Podobně **pt** se asimilovalo na *tt* (*septem* > it. *sette* „sedm“) nebo se zjednodušilo na *t* (*septem* > šp. *siete*, port. *sete*).

Skupina **ct** se asimilovala na *tt* nebo se zjednodušovala na *t* (*factum* > it. *fatto* „čin“). V západních oblastech prodělala tato skupina později další vývoj: *ct* > [χt]. Z latinského *factum* se tak vyvinulo francouzské *fait*, portugalské *feito* či po dalším vývoji španělské *hecho*.

Vokalizace

Ve skupině *l* + konsonant se *l* někdy vokalizovalo na *u*, viz *altum* > prov. *aut*, fr. *haut*, st. šp. *oto* (počáteční *o-* se vyvinulo z *au*), ale kat. *alt*, šp. *alto*.

PALATALIZACE

Palatalizace je velmi důležitá změna, která se dotkla konsonantů **k**, **t**, **j** (typu *maior*), **g**, **d**, **l** a **n**. Působením jodu a předních vokálů *e*, *i* docházelo buď k posunu místa artikulace některých konsonantů směrem dopředu po patře, nebo k přesunu na patro ze sousedních oblastí (např. z alveol). Jod při tomto procesu někdy zanikl, jindy se zachoval.

Tímto způsobem vznikla např. výslovnost [ž], [dž], [dz], [ts], [ň], [lʲ]. V jednotlivých románských jazycích jsou **výsledky palatalizace různé**. Stav v moderních jazycích je však samozřejmě také výsledkem samostatného vývoje daného jazyka.

Pro praktické použití je povědomí o palatalizacích velmi důležité. Umožňuje totiž vidět souvislost mezi latinským a románským s lovem i tam, kde není pro nepoučeného člověka na první pohled patrná.

k + jod, k + e, i

Místo artikulace velárního *k* se vlivem **jodu** (vzniklého **z e nebo i v hiátu**) posouvá dopředu až do prepalatální či alveolární oblasti. Přes [kʲ] se mění na [tj] a postupně až na **sykavku [ts]**¹. Jod zde **zanikl**, viz např. *faciem* > šp. *haz* „tvář“.

Proces vývoje sykavky označujeme termínem **asibilace**. K palatalizaci *k* před *e, i* došlo asi o něco později než v případě *k* před jodem. Výsledná hláska byla stejná. Vokály *e, i* zde však **nezanikají**: *cervum* > it. *cervo*, šp. *ciervo*, rum. *cerb*, st. fr. *cierf*, port. *cervo* „jelen“; *civitatem* > it. *città*, šp. *ciudad*, st. fr. *citè*, rum. *cetate*, port. *cidade* „město“.

t + jod

Jedná se o stejný proces jako v předchozím případě, který vedl **většinou rovněž** ke vzniku [ts]. Palatalizace *t + jod* proběhla **dříve než palatalizace k + jod**.

Změna výslovnosti [tj] na [ts] je prokazatelně doložena ve 4. stol. n. l., ale izolované případy pochází i z 2. a 3. stol. n. l. Zmínky o výslovnosti [ts] najdeme u gramatiků z 5. a 6. stol.

d + jod, g + jod, g + e/ i, [j]

Skupiny *d + jod, g + jod, g + e/ i*, vyslovované [j] (např. v *maior*) se palatalizují a dávají **stejný výsledek**, tj. znělou prepalatální afrikátu **[dz/dʒ]**. O tomto vývoji svědčí vzájemné záměny a záměny se *z*, např.: *diaconus / zaconus, -izare / -idiare, Genuarius / Ianuarius*. K palatalizaci docházelo cca od 2. století a do stádia [dz/dʒ] vývoj dospěl na konci císařství.

Výsledek palatalizace těchto skupin je často stejný, jen v několika románských jazycích a dialektech se liší :

lat.	it.	fr. prov.	kat.	šp.	port.	rum.
maius	maggio	mai	maig	mayo	maio	maiu
radiu	raggio	rai	raig	rayo	raio	razã

l + jod

Konsonant *l* se před jodem palatalizoval na [lj]. Příkladem tohoto vývoje je *filium* > it. *figlio* „syn“. V některých jazycích se [lj] dále vyvíjelo, např. ve španělštině přes [dž] > [ž] > [š] až k dnešnímu [ch], psáno *j*. Výsledkem je tedy *filium* > *hijo* „syn“ či *mulierem* > *mujer* „žena“.

n + jod

Konsonant *n* se před jodem palatalizoval na [ñ], viz *seniorem* > it. *signore*, šp. *señor* „pán“.

SONORIZACE

V průběhu sonorizace se z *p, t* a **[k]** (psáno *c*) vyvinuly znělé hlásky *b, d* a *g*. Docházelo k tomu v **intervokální pozici** a ve spojení s **následujícím r a l** (výjimkou je *cl* a *tl*, které se palatalizovaly).

Tato změna se však nevyskytuje ve všech románských jazycích. Je omezena na oblast **západní Románie** (Galie, Hispánie, severní Itálie), kdežto v jazycích východní Románie

¹ Zápís sykavky může být různý, Zavadil (1998) uvádí [tʃ].

(střední a jižní Itálie, Rumunsko) se nevyskytuje, srov. *mutare* > it. *mutare*, rum. *muta*, šp. *mudar*.

Sonorizace je v podstatě asimilací k vokalickému okolí a dochází při ní k oslabení závěru při artikulaci. **Oslabování** může dále **pokračovat i u znělých**, jejichž výslovnost se stává povolenější. Mohou také zcela **zaniknout**. Příkladem zániku může být např. *magistrum* > it., šp. *maestro* „učitel“. Tuto tendenci můžeme pozorovat i v dnešní španělštině, kde se oslabuje výslovnost *d* v participiální koncovec *-ado* z latinského *-atum*.

Jedná se o **pozdní změnu**, přesnější datace však není jistá. Herman (1997: 57) uvádí pro *p* > *b* jako jisté až 6. století, pro *t* > *d* až 7. stol. Väänänen (1982: 113) tvrdí, že sonorizace se častěji vyskytuje už v 5. stol.

DISIMILACE, METATEZE

Disimilace je opakem asimilace. Dochází při ní k **rozzrůznění**, hlásky se od sebe **vzdalují**, případně některá z opakuje se hlásek ve slově zaniká. Příkladem může být např. *proprium* > šp. *propio* „vlastní“, kde ze sekvence mizí jedno *r*: $r - r > r - 0$, nebo *flagellum* > *fragellum* „bič“, kde se $l - l$ rozrůzní na $r - l$.

Při **metatezi** dochází k **přesmyknutí** dvou hlásek uvnitř slova. Často se jedná o **likvidy**: *periculum* > šp. *peligro* „nebezpečí“ nebo *miraculum* > šp. *milagro* „zázrak“. Také v češtině můžeme pozorovat tuto tendenci, stačí připomenout obtíže s výslovností jména *Klára*.

EPENTEZE

Principem epenteze je **vsunutí konsonantu usnadňujícího výslovnost**. Obecně se epenteze uplatňuje zejména ve skupinách konsonantů obsahujících **likvidy a nazály**, srov. tendenci vyslovovat jméno *Meinl* [Maindl]. V latině se epentetický konsonant objevuje zejména mezi *ms*, *mt*, *mn*. Z klasické latiny dobře známe případy typu *sumpsi* nebo *hiemps*.

Tyto a další skupiny s nazálami a likvidami nově vznikaly v důsledku synkopy. Také zde se objevují epentetické konsonanty. Příkladem může být španělské *nombre* „jméno“: *nominem* (*nomen* přešlo k maskulinům) > *nomne* > disimilace *nomre* > epenteze *nombre*. Stejný proces proběhl i u *hominem* > šp. *hombre* „muž“.

LITERATURA

- HERMAN, József. (1997). *El latín vulgar*. Traducción, introducción, índice y bibliografía de M.^a del Carmen Arias Abellán. 1.^a edición. Barcelona: Ariel, 1997. Fr. orig. 1975.
- VÄÄNÄNEN, Veikko. *Introduzione al latino volgare*. 3 ed. italiana. Bologna : Patron, 1982. 419 s. Testi e manuali per l'insegnamento universitario del latino; 8. ISBN 88-555-0902-0.
- WRIGHT, Roger. *A Sociophilological study of Late Latin*. Turnhout: Brepols, 2002.
- ZAMBONI, Alberto. *Alle origini dell'italiano : dinamiche e tipologie della transizione dal latino*. 1. ed. Roma : Carocci editore, 2000. 226 s. Università; 213 (linguistica). ISBN 88-430-1653-9.
- ZAVADIL, Bohumil. *Vývoj španělského jazyka I*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 1998. 298 s. ISBN 80-7184-541-8.